

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् (०१)

१५.१०.२०१२

स्त्रीप्रत्ययाः

- स्त्रीप्रत्ययाः = स्त्रीत्वबोधकाः प्रत्ययाः ।
- आकारान्ताः - टाप्, डाप्, चाप् । अजा, सीमा, सूर्या ।
- ईकारान्ताः - डीप्, डीष्, डीन् । कर्त्री, गौरी, शार्ङ्गरवी ।
- ऊकारान्तः - ऊङ् । श्वश्रूः ।
- तिः । युवतिः ।

- अन्ये केचन कृत्प्रत्ययाः सन्ति, यदन्ताः स्त्रीलिङ्गे एव भवन्ति - उदाः कितन् - कृतिः, मतिः... ।
- किन्तु एते प्रत्ययाः स्त्रीप्रत्ययेषु नान्तर्भवन्ति ।
- प्रायेण, पुंलिङ्गे विद्यमानेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीत्वबोधनार्थं ये प्रत्ययाः योज्यन्ते, ते एव स्त्रीप्रत्ययाः ।

४५३.स्त्रियाम् (४.१.३)

- एकपदात्मकं सूत्रम् ।
- अधिकारोऽयम् ।
- समर्थानामिति यावत् ।
- ‘समर्थानां प्रथमाद्वा’ (४.१.८२)
- समर्थेति ।

४५४. अजाद्यतष्टाप् (४.१.४)

- पदद्वयम् । अजादि-अतः, टाप् ।
- 'इयाप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१) इति, 'स्त्रियाम्' (४.१.३) इति च अधिक्रियेते ।
- अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ।
- अजाद्युक्तिः डीषो डीपश्च बाधनाय ।
- अदन्तटाबपवादौ डीप्-डीषौ, तयोरप्यपवादः अजादिगणे पाठः ।

- अज टाप् ('अजाद्यतष्टाप्' - ४.१.४)
- अज आ ('चुट्' - १.३.७, 'हलन्त्यम्' - १.३.३, 'तस्य लोपः' - १.३.९)
- अजा ('अकः सवर्णे दीर्घः' - ६.१.१०१)
- 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया प्रातिपदिकत्वम् ।
- अतः, खट्वा ।
- खट्वेति ।

अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् नेह - पञ्चाजी ।

पञ्चानाम् अजानां समाहारः

पञ्चन् आम् अज आम् ('तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' - २.१.५१
- इति समाहारे द्विगुसमासः)

पञ्चन् अज ('सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' - २.४.७१)

पञ्च अज ('नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' - ८.२.७)

पञ्चाज ('अकः सवर्णे दीर्घः' - ६.१.१०१)

पञ्चाज (डीप्) ई ('द्विगोः' - ४.१.२१ - इति डीप्)

पञ्चाजी ('यस्येति च' - ६.४.१४८)

अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् ।

अजा । एडका । अश्वा । चटका । मूषिका ।

एषु जातिलक्षणो डीष् प्राप्तः ।

‘जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्’ - ४.१.६३

बाला । वत्सा । होढा । मन्दा । विलाता ।

एषु ‘वयसि प्रथमे’ (४.१.२०) इति डीप् प्राप्तः ।

‘सम्भस्त्राजिनशाणपिण्डेभ्यः फलात्’ (वा) ॐ

- ॐ सम्भस्त्रेति ।
- ॐ ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलबालोत्तरपदाच्च’ (४.१.६४) ।
- ॐ सम्फला ।
- ॐ सम्फलेति ।
- ॐ भस्त्रफला ।
- ॐ भस्त्रफलेति ।
- ॐ ‘इयापोः-’ इति ह्रस्वः ।
- ॐ ‘इयापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्’ (६.३.६३)
- ॐ इयापोरिति ।

सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः फलात् (वा) ॐ

- ॐ सदच्काण्डेति ।
- ॐ सत्पुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ।
- ॐ सत्पुष्पेति ।

शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः (वा)

- शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ।
- पुंयोगे तु शूद्री ।
- पुंयोगे त्विति ।
- 'अमहत्पूर्वा' किम्?
- महाशूद्री ।
- महाशूद्रीति ।

८२ क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा ।

८२ क्रुञ्चेति ।

८२ ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमेति पुंयोगेऽपि ।

८२ ज्येष्ठेति ।

८२ कोकिला जातावपि ।

८२ कोकिलेति ।

मूलान्नञः (वा)

- मूलान्नञ इति ।
- अमूला ।
- अमूलेति ।

३०६. ऋन्नेभ्यो डीप् (४.१.५)

- पदद्वयम् । ऋत्-नेभ्यः, डीप् ।
- 'इयाप्प्रातिपदिकात्' (४.१.१) इति, 'स्त्रियाम्' (४.१.३) इति च अधिक्रियेते ।
- ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां डीप् स्यात् ।
- कर्त्री ।
- दण्डिनी ।